

*Torshälla Nyby Historiska Sällskap & Jubileumsutställningens Vänner
i samarbete med S:t Olofs Gille*

NÄR DÅ VAR NU

TORSHÄLLA FRÅN FORNTID TILL ÅR 1717

Tors bockar av Allan Ebeling. Foto: Harald Bäckstrand

Författare är Kjell Jansson och Jan-Erik Kling
Redigering: Benny Flodin och Rolf Forssell

Innehåll

TORSHÄLLA FRÅN FORNTID TILL ÅR 1717	3
Förord	3
INGEN FRAMTID UTAN RÖTTER.....	4
Istid	4
Närje å du välsignade!	4
Torshälla år 1000 e. Kr.	5
Torshällaborna kristnas	6
Stadsprivilegierna	7
Krig och oroligheter i 1300-talets Sverige	8
Borgarbönder, hantverkare, handel och sjöfart	8
Engelbrektsupproren	9
Engelbrekts befrielsekrig	10
Torshällas borgare, Erik Puke och Karl Knutsson Bonde	10
Konsekvenser av Pukefejden	11
Trots politiska motsättningar och pester sker framsteg	11
Torshällas borgare och strömmingsfisket i Norrland	12
Sandvikens fiskeläge på Norra Ulvön	13
NYA TIDEN REFORMATIONEN – 1500-TALET	14
Kristian II och Gustav Vasa	14
Katolska gillen i Torshälla	15
Allmänt om Torshälla under 1500-talet	16
Sveriges första kanal – Karl den IX:s kanal	17
TORSHÄLLA UNDER 1600-TALET	18
Torshälla pedagogi	19
Torshälla drag- och schnidewärk (senare Torshälla Bruuk)	19
VAD HÄNDER I FORS OCH TUNA UNDER 1500- OCH 1600-TALEN.....	20
SVERIGE UNDER 1600-TALET	21
1700-TALET INLEDNING.....	22
LITE FAKTA OCH STATISTIK	23
OM TORSHÄLLA NYBY HISTORISKA SÄLLSKAP	24

De flesta bilder och kartor i broschyren är, om inte annat anges, hämtade ur Torshälla lokalhistoriska bildarkiv (med originalen hos S:t Olofs Gille), Industriarkivet i Eskilstuna, Wikipedia och ur våra lokalhistoriers tidigare material. De dagsaktuella fotografierna är tagna av "författarna" eller "redigerarna" av broschyren.

Layout: Charlotta Rosell
Tryck: Östertälje tryckeri

Torshälla från forntid till år 1717

FÖRORD

I vår skriftserie om Torshällabygdens historia vill vi skildra dess näringsliv genom århundradena. Det är fantasieggande att konstatera hur rikspolitiken gripit in även i Torshällas öden och historieutveckling.

Redan under den Stenkilska ätten, vilken härskade på slutet av 1000-talet, till Gustav II Adolf på 1600-talet, styrde och ställde makthavarna med Torshällabygden och insåg "vattenvägarnas betydelse". De lade beslag på vattenkraften och lät bygga mjölkvarnar och hammare.

På 1200-talet flyttade de Rekarnebygdens administration från Tuna (Eskilstuna) till Husberget i Torshälla. Där byggde de fogdeborgen (Husbergsborgen) för hantering av Rekarnebygdens skatter.

En borg som minst tre gånger intogs och brändes ned samtidigt som Torshälla härjades:

- 1) Först tidigt 1300-tal under okända stridigheter.
- 2) Sedan vid 1363/1364 års maktkamp mellan folkungarna och Mecklenburganhängarna.
- 3) Sist troligen vid 1371 års "folkresning" då många sörmländska stormän försökte återerövra sina förlorade gods och ägor.

Efter 1371 års förödelse återuppbyggdes borgen aldrig. Torshälla drabbades dock svårt, även senare, av stridigheter och plundring bl.a.

- År 1390 då hättbröderna (tyska borgare från Stockholm) plundrade och brände i Torshälla i sin kamp för att återinsätta Albrekt av Mecklenburg som svensk kung.
- År 1437 av Karl Knutsson (Bonde) då han straffade Torshällaborna för att de gett sitt stöd till Karls konkurrent Rekarneson Erik Puke, en föregångare som folkledare till Nils Sture och Sten Sture d.ä.
- År 1520 av kung Kristian II "Tyranns" trupper på väg till Stockholm.

Ja, senmedeltidens inbördeskrig drabbade även Torshälla hårt.

I den här skriften kan ni bland annat läsa om hur "fjärrfiske" var en av Torshällabornas viktiga näringar. Man seglade tidigt på våren upp till Ångermanlands (Höga kustens) skärgård för att fiska och salta in strömming och sik. Först på senhösten återvände man med sina tunnor med saltfisk. Dessa "fjärrfiskare" byggde kapell på bl.a. Ulvön och Trysunda, som på vintern användes som förvaringsutrymme för bohag de ej ville frakta hem till Torshälla över vintern. I slutet av 1700-talet hade antalet Torshällahushåll som "fjärrfiskade" minskat till fem, sex stycken. De hade blivit utkonkurrerade av Gävlefiskarna.

Du kan även läsa om hur Torshällabor försörjde sig på transporter mellan t.ex. Östersjön och Hjälmaren. Man byggde sina skutor på Torshällavarvet, vid Krusgården, och man hade tegelbruk, kvarnar, smedjor och vattendrivna hammare främst tack vare "vattenvägarnas och fallens betydelse".

Efter två års studier av Torshällas historia har Jan-Erik Kling och Kjell Jansson, i denna skrift, satt in Torshällas forntida och medeltida näringsliv i ett brett samtida perspektiv. De visar varför Rekarnebygdens administration flyttades från Tuna till Husberget på 1200-talet och varför Eskilstuna började växa förbi Torshälla medio 1600-talet (mera vattenkraft och utrymme).

Som historieintresserad ideell organisation vill vi bidra med material till vad som kan belysas i en jubileumsutställning celebrerande Torshällas 700-årsjubileum som stad 2017- en utställning vi hoppas att näringslivet och kommunen vill möjliggöra.

Broschyrerna nr 4 och 5 är under slutredigering och kan lämnas till tryckning i februari och mars 2016 förutsatt att vi lyckas finna stöd för tryckningskostnaderna.

Rolf Forssell – ordförande

Ingen framtid utan rötter

Det är kallt, riktigt kallt. Medeltemperaturen är 20 grader lägre än idag. Det är för 15000 år sedan. Det som skall bli Svealand och Torshälla är inneslutet av 3000 meter tjock inlandsis

ISTID

Isen är tung. den trycker ner jordskorpan så mycket som 1200 meter. När isarna smälter reser sig ytan, i början med 10-15 meter per 100 år. (I norra Sverige stiger markytan idag som mest ungefär 10 mm/år, jämfört med Mälardalen som stiger 4 mm per år).

Denna senaste istid avslutas för 10.000 år sedan. Vattennivån i Mälardalen är då 150 meter över dagens nivå och medeltemperaturen är tolv grader högre än idag. När inlandsisen drar sig tillbaka etablerar sig växter och djur snabbt i de isfria områdena. När isen smälter bildas jordarter som morän, lera, sand och silt.

För 7000 år sedan kan man skönja kobbar och skär vid Torshälla huvud, Väsby, Bjällersta och Rostorp. Vattennivån har då sjunkit till 50 meter över dagens nivå. En skärgård kring Torshälla är i uppstigande.

För 6000–7000 år sedan är sommartemperaturen ett par grader högre än idag. Klimatet i Mälardalen liknar det som nu råder i norra Frankrike. I Mälارlandskapet växer ädellövskog.

Karta från Örebro via Torshälla till Mälaren och vidare till Stockholm och Östersjön

NÄRJE Å DU VÄLSIGNADE!

För 4000 år sedan skiljs Hjälmaren från Östersjön vid höjdskillnaden på ca 24 meter. I samband med den fortsatta landhöjningen bildas forsar efter Närje å (nuv. Eskilstuna- och Torshällaån). Den kommer att få stor betydelse för Torshällas utveckling under medeltiden.

Vid Kristi födelse, år 0, är vattenståndet tio meter högre än idag. En underskön skärgård med öar

som Torshälla huvud, Ängsholmen, Väsby, Mälby, Söderby, Torpa, Krusgårds-, Snäck-, Hus-, Holm-, och Klockbergen samt Säby, Fyrby, Viggeby, Glömsta, Eckersta, Ärna, Bjällersta, Brunnsta och Folkesta har stigit upp ur havet. Östersjöns havsvik ändrar vid Tunafors.

TORSHÄLLA ÅR 1000 e. Kr.

Torshällaåns sträckning till Hjälmaran och Närke blir allt viktigare som handelsled

De landområden som uppstår är morän och blockterräng. Jordbruksmarkerna finns vid grunda havsvikar. På öarna som inte är bebodda jagar man hjort, rådjur, björn, varg, bäver, utter, säl. Havet ger fiskfångst.

Bosättningarna på öarna sker någon gång under järnåldern (år 550 f. Kr. till år 375 e. Kr). Arkeologerna har funnit gravhögar, gravfält, stensättningar, skålgropshällar och älvkvarnar.

Fornborgen vid Ängsholmen som är en av de äldsta i Sverige (från Kr. f.) är i bruk till 1600-talet. Se den stora borgsymbolen på Ängsholmen. Man förmodar att borgarna förutom till försvar också är maktcentra med bosättning varifrån handel, kult och produktion styrs.

Notera också att platsen på Husberget vid bron (Hallspånga) där fogdeborgen senare byggdes har markerats som Vikingaby år 1000 e. Kr.

Fornborg
 Enstaka grav
 10 gravar
 Runsten
 Vikingatid-by
 Vikingatid-bygd

Vikingabönderna på ön Hallspånga och i Säby kan nu dessutom livnära sig på handel och omlastning som blir början till Torshällas näringsliv.

Landhöjningen uppgår till en halv meter per sekel. Under vikingatiden som inträffar mellan 800-1050 e. Kr. anläggs byar på de öar som omnämns ovan. Omkring år 1050 e.Kr. slammar kanalen i Södertälje igen. Mälaren blir en insjö och vikingastaden Birka upphör som handelscentrum.

Havsviken vid Säby/Fyrby är arkeologiskt av mycket stort intresse. Vid Säby gamla bytomt som är uppdelad på flera mindre jordar har man funnit tre husgrunder, en källargrop, flera terrasser och mindre gravfält. Vid Fyrby finns ett 40-tal gravar, skeppssättning och älvkvarnar. Är Säby en omlastningshamn vid den forna havsviken? Tänk om spår finns efter hus på terrasseringsarna?!

Landhöjningen fortskrider. Vikar och breda vattendrag blir mindre. Vid vikingatidens slut omkring 1000 e.Kr. sköljer Östersjöns vatten upp till nuvarande Tors Bockar, strax ovan bron.

Vattenfallen efter Eskilstuna-/Torshällaån gör det allt svårare att ta sig fram med båt. Vid slutet på 1100-talet har landet höjts med ytterligare någon meter och forsarna vid Kvarnfallet och Holmenfallet hindrar segling till och från Eskilstuna. Torshälla blir handelsplats och omlastningshamn för sjöfart från och till Östersjön. Dessförinnan har järn från Nora och Lindes bergslag via Örebro och Hjälmaran till Östersjön omlastats vid Hyndevad för vidare transport till Skogstorp, Eskilstuna och Torshälla. Antingen på mindre båtar eller foror (lastvagn).

TORSHÄLLABORNA KRISTNAS

ENGELSK MISSIONÄR

S:t Eskil anländer från England i slutet på 1000-talet för att missionera. Kung Inge (Stenskilsätten) utser Eskil till biskop av Nordanskog, som motsvarar Svealand idag.

I Svealands centrala delar sker sockenbildningen under 1100- och 1200-talet.

Med munkarna och missionärerna kommer skrivkonsten med det latinska alfabetet. Vår historia innan medeltiden beskriver man med arkeologiska metoder eftersom våra förfäders skrivkonst via runstenar och runhällar inte är alltför uttömmande.

TORSHÄLLABORNA ÖVERGER HEDENDOMEN OCH ANSLUTER SIG TILL DEN KRISTNA LÄRAN.

Kyrkan ligger på sluttningen mot en höglänt klippa, Klockberget. Kyrkan är byggd i romansk stil av gråsten vid den forntida offerplatsen Torsharg i slutet på 1100-talet. Kyrkan med kor och långhus kommer att byggas till under 1300 och 1400-talen.

BREV FRÅN PÅVEN

År 1292 sänder påven Nicolaus IV brev till "alla trogna kristna" i Torshälla där han hoppas att den helige Jakobs kyrka ständigt skall hedras.

Kvarnar vid Torhällas tre åar

Torshälla ström

Vid 1200-talets slut finns minst sex kvarnar efter Torshälla ström. Dessutom ger kvarnarna arbete för hantverkare som mjölnare, båtsmän, forkarlar, snickare och tunnbindare. Inflyttningen av hantverkare fortskrider. Västra stadsdelen börjar bebyggas.

Nyby ström

Vattenfallet nedanför nuvarande Herrgården på Nyby fräsehemmans ägor har samma fallhöjd som Kvarnfallet i Torshälla ström och torde även tidigt haft kvarnanläggningar.

Säby ström

Är den tredje åarm som finns under medeltiden och följer Eskilstuna kanals riktning och rinner ut i havet via sänkan mellan moränbackarna vid Vårdcentralen, Torsharg och Edvardslund. Man antar att det funnits en hammarsmedja och en kvarn ägda av abbotten på klostret.

KRONANS BEFÄSTA BORG PÅ HUSBERGET

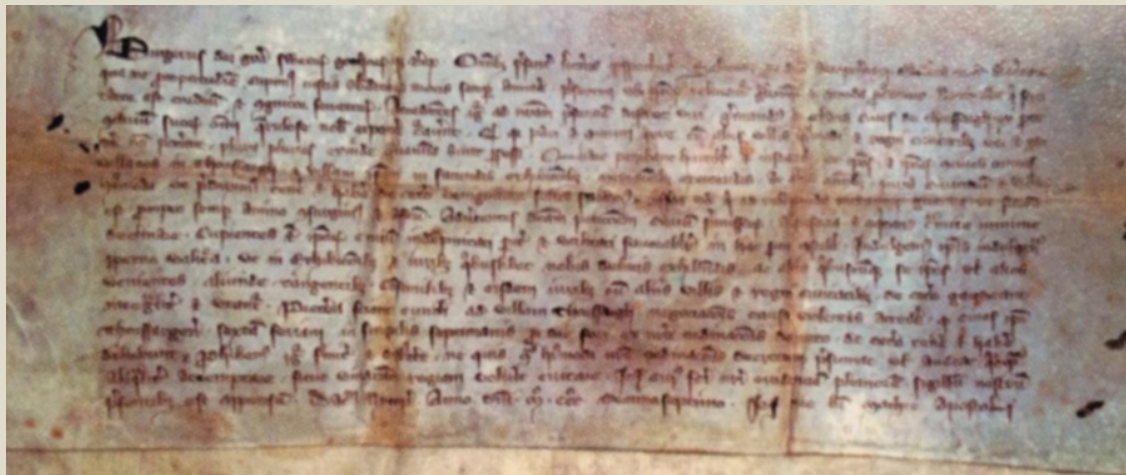
På 1200-talet flyttas centrum för kronans uppbörd till Husberget, som låg på Hallspånga mark i Fors socken. Skatten till kronan betalas med lantbruksprodukter som lagras i den befästa borgen på Husberget. Merparten av dessa omsätter fogden till järn som vid den här tiden är hårdvaluta.

I mitten på 1200-talet är Birger jarls son Valdemar kung. Genom tre pergamentsbrev daterade 1252 i

Thorsharcum vet vi att Birger och Valdemar uppehåller sig i Torshälla vid den tiden.

Vattenkraften vid forsarna ger möjlighet att med kvarnar mala säden. Minst sex kvarnar byggs och ägs av kungarna, jarlarna och senare av Strängnäs stift, Johanniterorden i Tuna, släktingar ur Birger jarls Bjälboätt som också äger Bjällersta, Årby, Brunnsta, Ölsta och Säby.

STADSPRIVILEGIERNA

Översättning: "Birger, med Guds nåde Svears och Götars konung, sänder alla dem, som se detta brev evig hälsning med Gud. Med vilken livlig håg och redobogenhet vi önska städse bifalla undersåtarnes rättmätiga önsknin-
gar, synnerligen då det gäller att lätta deras bördor och befordras deras bästa, vet Han, som rannsakar hjärtan och känner
det fördolda. i vår närvaro hava sålunda infunnit sig dessa förståndiga män, Germund och Olof, borgare i Thorssargh,
och å samtliga sina medborgares vägnar hos oss anfört klagan, att, alldenstund de icke kunde brukar och njuta lika och
gemensam rätt med andraliknande köpingar och städer i riket, ..." Se hela översättningen på sidan 23.

Thorsshargh – Torshälla blir stad

Den 24 februari 1317 utfärdar Kung Birger i Nyköping stadsprivilegier för Torshälla som "lika och samma som invånare i andra städer i riket, inneha och besitta sådana städers rättigheter vid erläggandet av skatter, bedriva handel och allt annat".

Vid 1300-talets början lever ca en miljon människor i det som är Sverige idag. Befolkningsmängden i Torshälla stad och socken uppgår till ungefär 300 personer. Varje fredag får Torshälla hålla marknad. Det blir förbjudet att idka handel utanför Torshällas hank och stör.

Torshälla stad centralort i norra Sörmland

Torshälla får sin egen styrelse med ansvar för administration, ekonomi och rättsväsende. Tullhus uppförs vid Stadskällarbrons östra fäste och vid västra infarten till staden (Järnvägsgratan), sjötullen finns nedanför i direkt anslutning till borgen på Husberget, intill nuvarande Hellbergsparken. Den 1 maj hålls allmän rådstuga med val av borgmästare och rådmän. Ordförande är konungens befallningsman (fogden) och "rådstufvurätten" fattar inga beslut i hans frånvaro.

De av staden fast anställda befattningshavarna är bödeln, bysvennerna (exekutionsbetjänter),

STADSPRIVILEGIER

I äldre tid av staten (kungen) utfärdade rättigheter för en viss ort att bedriva främst handel och hantverk.

Dessa privilegier utgjorde grunden för det äldre stads-
väsendet fram till näringsfrihetslagstiftningen vid
1800-talets mitt.

(ur Torshälla ABC)

stadskrivaren och ibland väktarna. Till förtroende-
uppdragen hör märkare, pyndare och åmare
vilka kontrollerar mått och vikt. Vägaren sköter
stadsvägen. Skarnvrakaren sköter renhållningen.
Syllsättarna gör uppmätning av tomter och
byggmästaren ansvarar för nybyggnationer och
stadens byggnader.

Torshälla är den tredje äldsta staden i dåvarande
Södermanland (Sudermanniae), efter Strängnäs och
Nyköping. I Svealand ingår Torshälla bland de tio
äldsta städerna.

1365 blir Torshälla tingsplats och uppbörden från
Rekarnebygden till Nyköpings fogderi sker i
Torshälla. Nu finns 100 skattskyldiga bondgårdar i
Västra Rekarne och 78 i Östra Rekarne.
Skatten betalas mest i form av korn, råg, smör,
fläsk, nöt och får.

Albrekt av Mecklenburg (vänster), med sin far (höger). Albrekt är den förste svenske regent som avbildats med de tre kronorna.

Sveriges lilla riksvapen
Sveriges Tre kronor

KRIG OCH OROLIGHETER I 1300-TALET SVERIGE

Birger jarls barnbarn bröderna Erik, Håkan och Magnus av Bjälboätten samregerar och strider inbördes om makten i Sverige mellan 1319 och 1364. De var med- och motregenter. Håkan gifter sig med den danske kungen Valdemars dotter Margareta. Detta faller inte de svenska stormännen på läppen då de, på Håkans uppdrag, redan förhandlat om förlovning med Elisabet av Holstein. Stormännens protester eskalerar till uppror.

Stormännen med den rikaste svensken, Bo Jonsson Grip, blir landsförvisade. De vänder sig till hertig Albrekt "den store" av Mecklenburg och erbjuder den svenska kronan till hans son Albrekt d.y. De kommer överens och landstiger i Sverige med 1600 man. Albrekt utses till kung av Sverige i februari 1364. Kung Magnus avsätts och flyr till Norge.

Drottning Margareta I av Danmark erövrar Sverige från Albrekt av Mecklenburg och i slutet av århundradet bildar man Kalmar-unionen, Sverige (inkl. Finland) Danmark (inkl. Norge), i ett försök att stabilisera de politiska förhållandena i Norden.

År 1390 plundrar och bränner hättbröderna Torshälla. De är tyska borgare i Stockholm som strider för att återinsätta Albrekt.

Den politiska instabiliteten kommer att fortsätta i drygt 130 år, ända till Gustav Vasas regim.

BORGARBÖNDER, HANTVERKARE, HANDEL OCH SJÖFART

Under 1300-talet får hantverkare, sjöfarts- och handelsmän laglig rätt att idka borgerlig näring i Torshälla genom s.k. burskap. De betalar skatt till staden och deltar i brandskydd, nattvakteri och försvar. De har dessutom skyldighet att göra krigstjänst åt kungamakten.

I Torshälla behövs specialiserade yrkesmän och hantverkare, eftersom hushållen själva inte kan tillverka alla redskap och verktyg. Skomakare, skräddare och smeder är några av de yrken som uppstår under medeltiden. Handelsmännen får en betydande roll i Torshälla. De ägnar sig åt import och export av varor.

Gille är en förening som spelar en betydande roll i det religiösa, sociala och ekonomiska livet för Torshällas borgare och deras hustrur. De värnar sammanhållningen inom den egna gruppen. Sankt Olofs sigill finns ännu i Torshällas stadsvapen och Torshälla hembygdsförening har Sankt Olof i sitt namn. Sankt Nicolaus gille är sjömännens.

Majoriteten av Sveriges befolkning lever på vad jord, jakt, fiske och skog ger, den s.k. självhushållningen.

Även Torshällas borgare behöver mat på bordet så de har mindre ladugårdar (stall, hönsbarn och svinstia) på sina gårdar. Åkermark/vretar, logar och betesmarker ligger norr om Anbäcksbron och öster om Torshällaån.

FAKTA OM SANKT OLAV

Olav Haraldsson "den helige" föddes 995 och stupade vid Stiklestad den 29 juli 1030. Kort tid därefter började han dyrkas som helgon. Sankt Olav blev ett av Nordens populäraste helgon. Han är Torshällas skyddshelgon och sitter på stadens vapen. Som ung vikingahövding plundrade han i Mälaren, i Östersjön och runt Danmarks kuster.

Vid sina härjningar i Mälaren blev han instängd där eftersom Olof Skötkonung drog en järnkedja över inloppet i Stocksund. Olav kom dock, enligt Snorre, undan genom att gräva en kanal vid Agnefit (troligen dagens Stockholm). Bland hans "ungdomsbedrifter" kan nämnas att han förstörde London Bridge och försvarade England för kung Aethelred mot Sven Tveskägs attacker. 1015 började Olav systematiskt lägga under sig Norge parallellt med att han hårdhänt kristnade landet.

Gerorg Nyströms förslag till stadsvapen med Sankt Olof

Bönderna och bergsmännen i Västmanland, Dalarna och Bergslagen dignar under, fogden på Västerås slott, Jösse Erikssons våldsamma framfart att utkräva skatter för att finansiera kungens krig mot tyska Hansan och Holsteinarna. Kung Erik av Pommerns krigs- och inrikespolitik lamslår näringslivet och de mellan-svenska gruvdistrikten.

År 1433 beslutar riksrådet att avsätta Jösse Eriksson.

ENGELBREKTSUPPROREN

Då oroligheterna i juni 1434 ännu en gång blossar upp ansluter sig flera frälsemän, bland andra riksrådet och lagmannen Nils Gustavsson av Rossviksätten (Rossvik ligger nära Hållsta), hans son Erik Puke och Esbjörn Blåpanna på Österby (strax NV om Torshälla). Så småningom också Karl Knutsson Bonde. Svenskarna är missnöjda med kung Erik av Pommerns tillsättningar av tyska och danska fogdar på de svenska slotten.

Engelbrekts strategi är att bönderna skall resa sig mot Kung Erik. Han samlar lokalbefolkningen för att inta fogdeborgarna. Dalahären går man ur huse.

Engelbrekt Engelbrektsson

Karl Knutsson Bonde

Erik av Pommern

ENGELBREKTS BEFRIELSEKRIG

Under två "blixtkrigsliknande" kampanjer erövrar Engelbrekts trupper de centrala delarna av Sverige och det danska Halland: juni 1434 - november 1434 och januari 1436 - mars 1436. Se kartan.

Bland Engelbrekts närmaste ledare utmärker sig framför andra Rekarne-sonen Erik Puke som organiserade upproret i Norrland, Finland och Åland samt belägringen av det viktiga Axvall (nära Skara).

Riksrådet gör i februari 1436 en kupp och väljer Karl Knutsson till rikshövitsman istället för Engelbrekt. Förbittrad driver Engelbrekt med allmogens väpnade stöd igenom en ändring innebärande att han och Karl Knutsson vardera blir rikshövitsmän.

Då en sjuk Engelbrekt den 4 maj 1436 seglar från Örebro mot ett riksrådsmöte i Stockholm dödas han på en liten ö (Göksholm) i Hjälmaren av Magnus Bengtsson (Natt och Dag).

Karta på
marschvägen

TORSHÄLLAS BORGARE, ERIK PUKE OCH KARL KNUTSSON BONDE

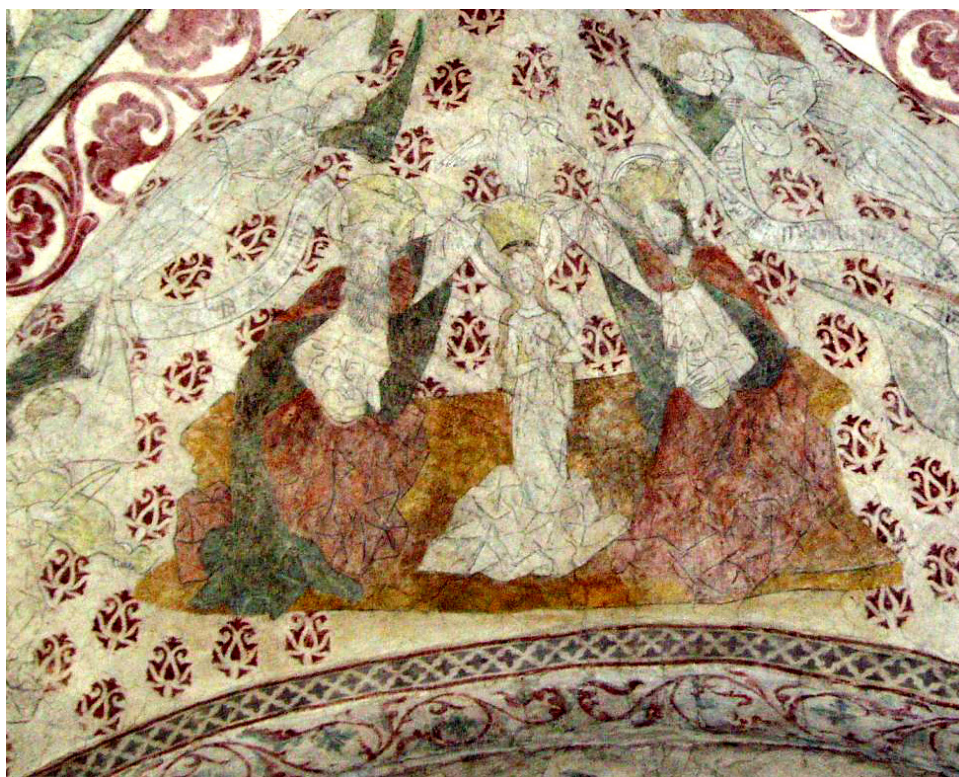
Karl Knutsson Bonde blir nu rikshövitsman. Det är fortfarande mycket oroligt dels mellan bönderna och rådsherrarna men också mellan Bonde och Puke. Puke anser sig ju som efterträdare till Engelbrekt. De kommer nu att tvista om makten under hela året.

Svenska riksrådets fientlighet mot kung Erik av Pommern falnar och man vill förhandla. I Kalmar, juli 1436, går kungen med på att styra tillsammans med riksrådet. Men problemet med sänkta skatter och rättslig efterföljd för hårdföra fogdar får ingen lösning. Kungen framför allvarliga anklagelser mot Erik Puke.

Vid mötet i Söderköping i oktober, där kung Erik inte deltar, tvingas Puke att avsäga sig Ålands slottslän och Täljehus län. Denna kränkning av Puke resulterar i en ny resning som inleds i Torshälla stad och i Pukes hembygd Rekarne. Esbjörn Blåpanna på Österby har redan tidigare anslutit sig till Engelbrekt och Puke. Upproret växer till Närke, Västmanland och Dalarna.

Karl Knutsson kväver snabbt och hårdhänt missnöjet i Mälardalen och möter Pukes trupper i Häl-laskogen vid Haraker, norr om Västerås. Efter en kort strid enas de om förhandling. Krigsfolket vänder hemåt.

Vid mötet i Skultuna den 22 januari 1437 kommer man överens om att förhandla i predikareklostrets stuga i Västerås. Puke erhåller lejdebrev av biskop Tomas. Tillsammans med Hans Mårtensson beger han sig till Västerås. Då de anländer utbryter brand i klostret och de drar vidare till Västerås slott. Vid ankomsten till slottet låter Karl Knutsson fångsla Puke och Mårtensson. Mårtensson döms till stegel för att sedan "nesligen avlivas". Karl Knutsson anklagar Erik Puke för fortsatta förrädiska planer. Puke förs till Stockholm och blir dömd, enligt högmålsbalken, till halshuggning den 13 februari.

Albert Pictors kalkmålning av bl. a. jungfru Maria från 1400-talet i Torshälla kyrka. På vardera sidan om Maria står Gud Fader och Kristus och håller gemensamt en krona över Marias huvud. Över kronan svävar den Helige Ande i form av en duva.

KONSEKVENSER AV PUKEFEJDEN

Den fördrivne fogden, Jösse Eriksson på Västerås slott halshuggs i Vadstena i december 1436.

Karl Knutsson och hans hejdukar brandskattar Torshälla, som straff för att man ställt upp på Erik Pukes sida.

Karl Knutsson låter fyra dalabönder brännas till döds i Västerås. Enligt Erik Puke är Karl Knutsson "en bondeplågar som medför en bödel som binder, pryglar, skär upp ansikten från mun till öron, steglar, bränner, hänger, piskar och binder fast bönderna för att frysa ihjäl".

Förutom att Karl Knutsson tituleras marsk, rikshövitsman, riksföreståndare blir han kung vid tre tillfällen. Han dör den 15 maj 1470. "Tre gånger kung! Det finns väl knappast någon i detta fall hans like".

Biskop Tomas i Strängnäs förebrår sig sin del i sveket mot Erik Puke medan Karl Knutsson fritar sig från ansvar för att ha brutit Pukes lejd.

För allmogens missnöje mot ett svenskt aristokratiskt välde är Erik Puke en föregångare till Nils Sture och Sten Sture d.ä.

TROTS POLITISKA MOTSÄTTNINGAR OCH PESTER SKER FRAMSTEG

År 1486 har Torshälla två borgmästare, Larens Matthisson och Larens Tyske.

Biskop Rogge uppför en hammarsmedja (se Holmens 900-åriga historia).

1496 upplåter biskop Rogge en tomt till Sanct Nicolai Gille belägen "före kirkegarden tvert öfver gatuna" mot betalning "av tomtöre en örtug arliga till evig tijd, verdugom Fadher och hans epterkommande Biscopom i Strennes". Tomten ligger troligtvis där kyrkans hus numera finns.

Det är på 1400-talet som benämningen borgare blir officiell. Borgare är den som äger en fastighet eller förvärvar burskap i staden. De är anslutna i gillen och skrän för att hjälpa och stödja varandra. Hantverkarna, köpmännen och handelssjöfararna ansluter sig till sitt speciella gille/skrå.

TORSHÄLLAS BORGARE OCH STRÖMMINGSFISKET I NORRLAND

Man vet inte när Torshällas borgare börjar fiska i Norrland. I Hälsingelagen från 1300-talet nämns att strömmingsfisket är fritt vid skogsbevuxna och steniga stränder.

Då det kommersiella värdet på fisket stiger ökar statens intresse och på 1450-talet hävdar kronan rätt till allt havsfiske men utarrenderar det till borgare bl.a. i Torshälla.

Från 1545 ansågs alla strömmingsfisker tillhöra kronan och beskattades med var femtonde tunna. Kronan ställde nu även kvalitetskrav på saltströmmingen – strömmingstunnorna skulle krönas av en krönare (kvalitetsmärkas) och slarv med insaltningen bestraffades.

Till Sandviken på Ulvön och Grundsunda yttre skärgård seglar de under sommarhalvåret för att fiska strömming. De tar med sig pigor, drängar, husgeråd, bytesvaror och getter. Skärgården är karg. Getterna kan dock lätt hitta näring på det magra utskärsbetet. Borgarna byter salt, spannmål och bergslagsprodukter mot linne, fågel och fisk.

Man använder däckade båtar som förutom manskap och bytesvaror vid återfärden till Torshälla har med sig 30-40 tunnor fisk och i Torshälla inleds den stora marknaden den 26 oktober.

Torshällajakt i Torshälla hamn (Grafts karta)

Modell av Torshällajakten St. Jacobus

VARFÖR FJÄRRFISKE?

Det s.k. fjärrfiske bedrevs i huvudsak för avsalu och för miljöer där fisken måste klara långa lagringstider, t ex i den militära trossen. Saltning av strömming var en gammal konserveringsmetod som bredde ut sig under 1300-1400-talet, främst tack vara den salthandel som bedrevs av köpmännen i Lübeck. Saltet gjorde det möjligt att handla med strömming på avlägsna marknader.

FJÄRRFISKANDE STÄDER

Fjärrfiske med dessa förutsättningar bedrevs av bl.a. Norrköping, Södertälje, Strängnäs, Torshälla, Köping, Västerås, Enköping, Uppsala, Norrtälje och Gävle.

Fiskefärderna var nästan alltid kombinerade med handel med salt, spannmål, bergslagsprodukter och andra varor.

SANDVIKENS FISKELÄGE PÅ NORRA ULVÖN

Se även Sandvikens fiskeläge i riksarkivet RA R3325

Sandviken kallades förr "De krökta ryggarnas fiskeläge". Anledningen var att landhöjningen fått sjöbodarna att krypa upp på stranden, vilket tvingade fiskarna att dra upp båtarna långt.

I början av 1900-talet upphörde fisket och husen förföll. Man planerade därför en rivning av husen. Som tur var räddades de av Ulvöns präst och skollärare Manbert Persson.

Sandviken är ett fantastiskt ställe som nu också är ett kulturresevat. Idag är staten ägare och Länsstyrelsen förvaltare

I slutet på 1700-talet berättar Abraham Hülphers att endast fem till sex Torshälla-hushåll bedriver fiske men de upphör med sina resor "i anseende till olyckshändelser därmed". Men också till följd av att fjärrfiskarnas ställning försämrades till Gävleborgarnas fördel.

SANDWIKEN 1765-1766

Sandwiken hör till Ulfö byemän till, är en mindre väl belägen hamn, öppen för öster och nordost-väder. Gefle och Torshälla boer fiska mästdelen ymnigt hwardt år på de många små skiär, som här norr om och på yta sidan äro belägne och i synnerhet på stora Wånsingen, wharest är et litet tillfälle, at inrätta fiskehamn med några bodar.

Bärgning av strömming på Ulvön 1924
(Foto Ulvö museum)

Nya tiden reformationen – 1500-talet

*Ett spännande århundrade ligger framför oss.
Den nya tiden närmar sig!*

Riksföreståndaren Svante Sture bekräftar Torshällas stadsprivilegier år 1505.

Det är oroligt i Rekarnebygden. Sexhundra rekarnebönder beväpnar sig och hotar med uppror. Året är 1511 och stora motsättningar utbryter mellan riksföreståndaren Svante Nilsson (Sture) och hans riksråd. Häradshövdingen i Västerrekarne Erik Kuse förhandlar vid midsommartid med allmogen för att dessa skall ge sitt stöd åt Svante Nilsson. Kuse skänker dem bl.a. ett par tunnor öl. Ett argument gott som något och rekarnebönderna stödjer Svante Nilsson!

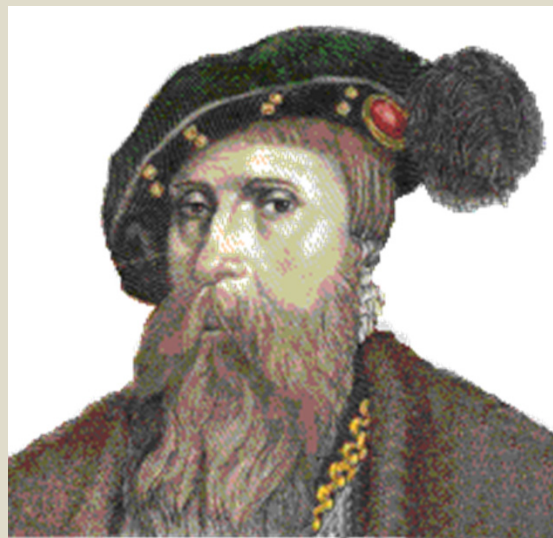
KRISTIAN II (KRISTIAN TYRANN)

Danskarna med kung Kristian II strider för sitt lagliga arvsanspråk på Sverige. Vid slaget i Bogesund på Åsundens is blir Sten Sture d.y. sårad i februari 1520. Han förs mot Stockholm på Mälarens is och dog på Björkfjärden. I de efterföljande fejderna blir Torshälla eldhärjat av danskarna.

Medeltiden upphör år 1520.
Kristian II kröns till kung.

GUSTAV VASA

I januari 1521 inleds upproret mot Kristian II. Det dröjer till oktober 1523 innan Sverige är i Gustavs händer.

Den 6 juni 1523 utses Gustav I till kung av Sverige och kröns i Uppsala 1528. Vid riksdagen i Västerås 1527 är katolska kyrkans och klostrens makt saga all.

Genom reformationen bryter Gustav Vasa kyrkans politiska auktoritet. Makten koncentreras till kungen eller drottningen. Enkelt och effektivt!

KATOLSKA GILLEN I TORSHÄLLA

S:t Olof

S:t Nicolaus

Den Heliga Jungfrun

Gustav Vasa sätter stopp för Torshällas tre katolska gillen, S:t Olofs, S:t Nicolaus och Den Heliga Jungfruns. Obekräftade uppgifter berättar att gillena begravde skyddshelgonbilder och gillesfanor i kryptan vid östra gaveln på norra sidoskeppet i Torshälla kyrka.

År 1548 tillskriver Gustav Vasa Rekarnebygdens allmoge:

"Nu vore gott om ni ville ta er allvarligen före att föröda skadedjur, både ulvar och björnar, som alla har stor skada utav, men älgdjuren måtte bliva i fred. Därför manar Vi er allvarligen ännu en gång att ni upphör med att jaga dessa älgdjur och sluta med sådan ohörsamhet, som hos er förekommer."

De medeltida platserna för vattenverken finns kvar under 1500-talet:

- Graffs qvarn på Torshällaåns östra sida vid Holmenfallet.
- Johanniternas kvarn på platsen där vi nu har bibliotek.
- Den gamla Kronokvarnen öster om ån vid brofästet (Hellbergsparken).

Bland andra troliga ägare till kvarnar i Torshälla ström nämns:

- Erik Persson (fogde i Kungsör)
- Lagnö storgods, Aspö socken i Strängnäs
- Julita kloster

ALLMÄNT OM TORSHÄLLA UNDER 1500-TALET

Den nyttillträdde fogden Mickel Helsing antecknar att 57 personer har betalat totalt 17 mark i skatt för att få bo i Torshälla stad. Ca 600 personer lever i Torshälla om kvinnor, barn, drängar pigor, gesäller, lärlingar etc. inräknas. Antalet borgare i Torselije anges 1574 till 27.

Bland yrkena finns smed, kolare (tillverkare av träkol), skomakare, skräddare, tunnbindare, redesven (hovmästare), pungmakare/taskamakare (sydde väskor och penningpungar), köpman och bagare.

Kontanter är det ont om. Det mesta betalas in natura som antal säckar säd, kilo kött, smör, humle, ull, timmer eller bast (växtfiber). Del av skatten kan uträttas med en dags arbete, körslor, vård av kronans hästar o. dyl. Fogden magasinerar järn och lätthanterliga produkter som tål lagring. De varor som inte kan lagras byter eller säljer han.

År 1561 får Magnus Haquini prästtjänsten i Torshälla kyrka. Han gör förteckning av de föremål som finns i prästgården i Bjällersta;

"En utgammal bryggpanna, två utgamla och odugliga bryggkar, en liten underbolster, en gammal huvudbolster, en halvsliten vepa, en halvsliten rya, två gamla kuddar (hyenden), en ko, två kvigor, en kalv, en tjur, tre tackor, en gumse, en tvåårs sugga, en ettårs sugga, två galtar, en fargalt, ett nioårs sto, ett dödssjukt sto, en utgammal vagn, en utgammal kärra, två kälkar och en gammal järnharv".

Hertig Karl (Karl den IX)

Gustav I går ur tiden 1560 och efterträds av Erik XIV. Hans bror Karl får bl.a. Södermanland som hertigdöme att sköta självständigt och uppbära skatter av.

För att främja Torshällas och övriga sörmländska städers utveckling och värna hantverkarna utfärdar hertig Karl år 1576 bestämmelser om: att ingen får idka mer än ett hantverk, hur många hantverkare som får finnas i staden, att borgarna endast får anlita hantverkare inom staden. Köp från andra orter som skadar Torshällas hantverkare är förbjuden. Dessutom införs bestämmelser om läroår, lärlingar och mästarprov.

Sveriges äldsta fungerande tornur

Hertig Karl skänker Strängnäs domkyrkas tornur till Torshälla kyrka år 1580. Det är idag Sveriges äldsta fungerande tornur och finns numera i rådhuset. Troligtvis är uret tillverkat i början av 1500-talet och ser likadant ut idag.

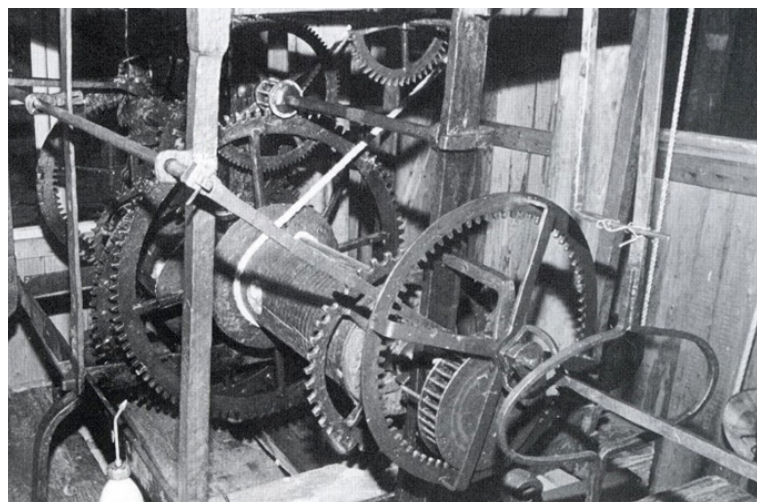
... Wij haffwe gunsteligen effterlatidt och skenckt till Torsilie Stadh then gamble Seyerwerk som wdi Domkiryekien i Strängnäss står..

Dat. i Gripzholm then 30 Augusti A:o 80.*

*1580

Tornuret i dagens Rådhus

Urverket från år 1500 fungerar än idag

1500-talets slut

Anders skomakare i Torsellie beger sig till Gripsholm för att göra skor och stövlar åt hertig Karls drängar. Han får tre tunnar spannmål i lön.

Hertig Karls syster Sofia tillskriver Simon Eriksson att Elsa Matsdotter i Torsellie skall bekomma två tunnor spannmål *"för en liten dreng som i wegen ifrån Nyköping igenom våda hafver under hjul blifvit på hofneskålen vanlytt"*.

Hertig Karl förnyar stadsprivilegierna år 1593. Endast de borgare som söker burskap får köpa gård eller tomt i staden.

Adelsmän får efter hertigens särskilda tillstånd förvärva gård eller tomt. Privilegiebrevet reglerar också att staden:

BURSKAP

Från medellågtyskans bürschap, var fram till tiden för näringsfrihetstillämpning i Sverige 1864 den lagliga rättigheten att utöva yrke i en stad och åtnjuta de förmåner som tillkom borgare.

BORGARE

(tyska: Bürger), även borgerskap eller (franska) bourgeoisie, avsåg ursprungligen en innehavare av burskap, det vill säga personer med rättighet att bedriva näringsverksamhet, handel och hantverk, ofta inriktat på en särskild ort. Vilka näringar staden hade, om utrikeshandel fick bedrivas och vilka borgarna fick upphandla av, reglerades av stadsprivilegier. Borgarna lydde under stadslagar.

(Wikipedia)

"skickeligen skall byggas så som i en köpstad ägnar och bör. Så vele Vi för den skull allvarligen förbjuda, att ingen skall oppsätta i staden fähus, lader, stall, svinestier, pörter och med halm täcka vare sig vid allmanningegatorne eller eljest ibland borgarehusen"

Torshällas borgare som bedriver handel, sjöfart och hantverk stöttar sin verksamhet med åker och betesmark. Detta år skänker Karl två hemman vardera i Torpa och Söderby som ligger norr om staden.

Han beslutar om uppförande av en gästgivargård i staden med stall för nio hästar. Hertig Karls och Kristinas (av Holstein Gottorp) son Gustav Adolf föds den 9 december 1594. Hertigen fastställer också att onyttigt och ostadigt folk inte får bosätta sig i staden.

Kungens fogde, sedan år 1581, Mats Ålänning håller rådstuga i Torshälla 1598. Rådstuproket från mötet är det äldsta bevarade.

Johan den III:s son Sigismund efterträder sin far 1592. Vid riksdagen 1599 avskedas han och Gustav Vasas yngste son hertig Karl blir riksföreståndare och de facto regent av Sverige.

Torshällas byggnader är små. Fähus, svinstior, lador och stall finns vid boningshusen i staden trots bestämmelserna i privilegiebrevet.

SVERIGES FÖRSTA KANAL – KARL DEN IX:S KANAL

Transport av järn från Bergslagen via Hjälmaren till kunderna vid Mälärstäderna och producenterna efter Närje å (Eskilstuna- och Torshällaån) är en verklig utmaning. Järnet omlastas vid Hyndevadshamnen för vidare forsling på undermåliga vägar till verken utmed ån samt hamnen vid Torshälla.

År 1596 bestämmer Hertig Karl att en kanal skall förbinda Hjälmaren med Mälaren. Nu blir liv och rörelse efter Närje å under fjorton år! Arbetet kommer att utföras av bönder i Rekarnebygden, ett åttiototal värmländska knektar och 170 dalkarlar med vana av stensprängning/tillmakning. Vallmästaren i Nyköping Petter von Lybeck leder arbetet tillsammans med några tyska förmän.

Man gör förgreningen av Torshällaån (nuvarande Nybyån) seglingsbar. Det är en sträcka på två km med tre slussar. I januari 1606 inspekterar Karl IX slussarna och utser en slussvaktare. Men ännu återstår en del arbete med de resterande slussarna innan skillnaden i höjd på ca 24 meter gör Mälaren seglingsbar till Hjälmaren! Det är en sträcka på ca 20 km!

Torshälla under 1600-talet

Vi lämnar 1500-talet. Kalmar-unionen är upplöst och Sverige har enväldesmonarki. De inbördes striderna mellan adel, präster, borgare och bönder upphör. Sveriges krig mot Danmark, Ryssland och Polen fortsätter. Under hela århundradet har vi fred endast i 46 år! Hur var det för Torshällas borgare och deras familjer? Borgarna var ju inte befriade från krigstjänst!

I början av 1600-talet är det nödår. Pesten härjar.

År 1601 skänker kung Karl till staden åtta kronojordar och två kyrkoutjordar i Hallspånga och Säby som är belägna öster om Torshällaån.

År 1604 blir Torshälla stapelstad med rätt att bedriva import och export och med fri seglation till samtliga utländska hamnstäder för alla varor utom spannmål. Samma år kröns Karl till kung av Sverige, Karl IX. Tyvärr upphör denna s.k. stapelstadsrätt efter 32 år.

Efter Torshällaån är sex kvarnar igång vars huvudägare bl.a. är rikskanslern Axel Oxenstierna och kronan (d.v.s. staten).

Kungens fogde Christiern Hwass får tillstånd att bygga en sågkvarn i Torshällaån.

De skutor som kronan lagt beslag på för kanalbygget får borgarna tillbaka. Året är 1610.

Året därefter avlider Karl IX och efterträds av sonen Gustav II Adolf. Karls yngste son Karl Filip övertar sin fars hertigdöme.

Förutom kronan ärver Gustav Adolf även Karl IXs erövringskrig mot Ryssland och försvarskrigen mot Danmark och Polen.

Staden och socknen har enligt 1628 års boskapslängd 379 hästar, 144 oxar, 15 tjurar, 344 kor, 500 ungdjur, 1193 får, 111 getter och 541 svin. Antalet invånare var ca 500.

År 1647 uppstår motsättningar mellan Torshälla och Eskilstuna eftersom bönderna inte behöver betala tull på sina varor som omsätts via Eskilstuna. Torshällas borgare klagar hos drottning Kristina som utfärdar en förordning att Eskilstuna skall underordnas Torshällas stadsprivilegier och lyda under Torshälla domsaga. Den upphör emellertid den 25 oktober 1659 då Carl Gustafs stad får privilegiebrev och eget sigill.

Mellan åren 1670 och 1833 delar Torshälla och Eskilstuna på en och samma borgmästare.

Sågkvarn: det mindre vattenhjulet driver sågen eller spånhyveln som gör takspån. (Bild från byggnadsminnet Brunnbacka sågkvarn i Halland, Wikipedia)

TORSHÄLLA PEDAGOGI

På initiativ av prästen Larentius Birgeri gör borgarna år 1619 en anhållan om att få en barnaskola och hertig Filip svarar *"den barnaskolan som I ödmjukeligen begären att upprätta där i staden äro Vi nådigt tillfreds med, vele ock framdeles därtill förhjälpa, när Vi förnimma att I ställen samma skolebyggning i verket"*.

Men borgarna var minst sagt ovilliga att bygga en skola och förresten *"trots att de varken kunde läsa eller skriva hade de hela sitt liv klarat sig bra med bomärke och kalenderstav"*.

Skolplikt finns inte så det blir endast de välbärgades gossar, som får undervisning.

Kalenderstav
en form av "evighetskalender"
som började användas
före boktryckarkonstens
tillämpning (NE)

TORSHÄLLA KRONOKVARN (Avskrift Länsstyrelsen i Södermanlands län, 1991-01-31, Dnr 221-3639-88)

Medeltidskvarnarna är nu små och omoderna, en del utrangerade. Kungen gör en rejäl satsning för en kvarn med kapacitet på 5000 tunnor (1 tunna=146,24 liter) spannmål per år.

År 1624 "köper" Gustav II Adolf ett antal kvarnar med sammanlagt tio par stenar i Torshälla för att istället bygga en större och mer effektiv kvarn vid åns västra sida. Kvarnen planerades med fem hjul på var sida och för att genomföra detta måste en ny ränna sprängas på kvarnens västra sida

Fyra år senare skriver kungen kontrakt med Hybert Gilliesson de Besche om uppförande av ett kvarnhus av sten med tio par stenar i Torshälla ström. De Besche skall själv bekosta kvarnen mot att han får arrendera kvarnarna i Hyndevad och Eskilstuna samt två kvarnar i Eksåg (Härad) mot 330 tunnor mjöl. Han skall senare även få arrendera kvarnen i Torshälla mot 500 tunnor mjöl.

TORSHELLA DRAG- OCH SCHNIDEWÄRK (SENARE TORSHELLA BRUUK)

År 1624 medger änkedrottningen Kristina, som förmyndare för sin son Karl Filip, att ett järnsnideri eller järnklipperiet får anläggas. "Schnidewärket, hammarsmedja till Schnidewärket, der uti ähr två härdar" att framställa ämnesjärn för spik. Byggmästare är Hybert Gilliesson de Besche och 1627 tillfaller järnbruksprivilegierna i Torshälla myntmästaren Marcus Kock (adlad Cronström). Verket anläggs nedströms från bron på åns östra strand (vid nuvarande Hellbergsparken).

År 1628 startar han tillverkningen av spik *"thet grofwa jernet aff en synnerlig Behendigheet till många små Teenar (stång) som lätterligen skäras och dragas kunde"*. 1632 tillkommer Johan de la Gardie, Carl Bonde och Louis de Geer med kapital och råvaror.

Brukets kapacitet är på 1630-talet 1000-2000 skeppund knippjärn (136-272 ton). För att trygga leveranser av järn köper företaget Björndammens och Stålbåga järnbruk med gruvor i Dunkers socken. Dessutom arrenderades Öllösa järnbruk i Gryt socken, Åkers bergslag. Verkets tillverkning verkar uteslutande ha exporterats.

Under 1640-talet uppstår svårigheter med kapital och råvaror. Det innebär att ägarna måste skjuta till stora belopp och 1645 säljer Louis de Geer sin andel. Under nästkommande decennium skär man järn för andra bruksägare bl.a. Henrik Lohe i Tunafors. Driften vid verket torde ha varit nedlagd mellan 1657 och 1661. År 1662 tar faktorn Daniel Blavier upp tillverkningen igen. År 1670 har man fem anställda. Tillverkningen läggs ned på 1680-talet.

PAPPERSBRUKET

På brukets gamla plats byggs ett pappersbruk på initiativ av Isak Cronström, son till Marcus Kock. Ej heller det fick stor framgång. *"Men emedan för de infallande krigstider och andra olägenheter materialier till det fina papperets förfärdigande icke utan största skada ifrån främmande orter införskrivs kunde, den inländska materien åter grov och till ringa kvantitet att finna, så har verket inte kunnat rätteligen underhållas"*.

Pappersbruket läggs ned efter några år och år 1683 ansöker Isak Cronström om privilegier att omändra bruket till en manufaktursmedja med en hammare och två härdar och flytta det föreslagna manufakturverket till Holmen.

Vad händer i Fors och Tuna under 1500- och 1600-talen

Eskilstunahus

Eskilstuna slott och kungsladugården

Johanniternas kloster med bördiga jordar, vatten, forsar, kvarnar och hamrar mellan Hjälmaren och Mälaren lägger kronan beslag på i samband med reduktionen (Gustav Vasa beslagtar kyrkans och klostrens egendomar).

Eskilstuna Hus var en kungsgård, som på 1540-talet uppfördes av Gustav Vasa på den plats där Sankt Eskil byggt sin kyrka, vid vilken Johanniterna anlade sitt kloster i slutet av 1100-talet. Förvandlingen från en kungsgård av trä till ett pampigt Vasaslott i renässansstil påbörjades av Hertig Karl. Efter hans död fortsatte sonen hertig Karl Filip arbetet och någon gång på 1620-talet fick slottet sin slutgiltiga form. Dock händer det sig att *"vidh den olyckelige händelsen som här skedde d. 11 December 1680, näst färleden, idet Eskilstuna Slott af wåld i grundh förbrendes.."*

Eskilstunahus var beläget vid nuvarande Slottsskolan och

Klosterkyrkogården. Delar av teglet användes till Stockholms slott. Två pelare finns vid infarten till Nyby herrgård.

Näringsliv

Vid Kungsladugården inrättar Gustav Vasa en avelsgård för förädling av fårrasen s.k. schäferi. Han ser till att produktion av stångjärn och bössor kommer till stånd. Dessutom ordnar han att tyska hammarsmeder anlägger hamrar vid Hyndevadsfallen. En masugn för tillverkningen av kanoner och gjutgoods låter han uppföra. Hertig Karl ombesörjer att Eskilstuna hammare (Fors hammarverk) kan producera osmundsmide och stång. Vid Skogstorp föranstaltar han om framställning av vapen och vid Tunafors smids vapen, järn-, bly-, mässing-, och pump-spik.

Rademachersmedjorna

Kronan inriktar sig åter på Eskilstuna

Hårda vintrar och bristande underhåll innebär att slussarna förfaller och gör den historiska kanalen ofarbar på 1650-talet. Men då är Hjälmare kanal klar som i sin äldsta sträckning är färdig 1639.

Drottning Kristina abdikerar 1654 och efterträdare blir Karl IX:s dotterson. Han får tilltalsnamnet Karl X Gustav. Nu kommer han att fortsätta sin morfars utveckling av "Eskilstuna". Reinhold Rademacher får 1654 kungens uppdrag och patent att tillverka smiden och metallvaror. 1659 är smedjorna klara att tas i bruk.

Faktoristaden Tunafors

År 1604 grundar och upplåter Karl ett stort område för den nya faktoristaden Tunafors "stad", (något privilegiebrev har inte hittats). Vapensmederna tillverkar musköt- och karbinpipor och låssmederna snapplås. Tillika finns borrar, slipare och hantverkare. Under åren tillverkas dessutom stångjärn för skeppsvarv, svärd, svärdfästen och stormhattar (hjälmars).

1607 bygger kronan en hammar- och en klingsmedja. Mästarna får fria verkstäder, tomter, åkrar, ängar och skattefrihet! Lärlingarna är befriade från militärtjänst! Året efter finns tjugotre vapensmeder och en kolare som tillverkar musköter, pistoler, fågelrör, spjutxor, spjutspetsar och svärd m.m. Nya järnkompaniprivilegier införs 1625 och Tunafors vapentillverkning flyttas till Norrköping.

FAKTA ESKILSTUNA

Den 25 oktober 1659 gavs av Karl X Gustav stadsprivilegier till Carl Gustafs stad som bröts ut ur Fors socken väster om Eskilstunaån. Den nya staden anlades kring Reinhold Rademachers nygrundade järnmanufaktur, Rademachersmedjorna.

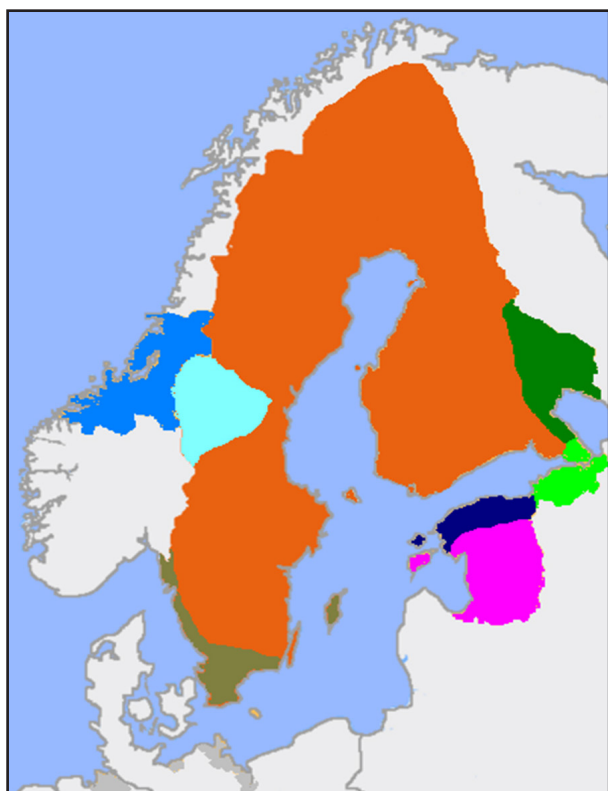
Stadsprivilegierna omfattade också den äldre handelsplatsen Tuna (Tunafors) öster om ån i Klosters socken.

(Wikipedia)

KUNGARNA PÅ 1500- OCH 1600-TALET:

1497 Hans (Johan II)	1604 Karl IX
1520 Kristian II	1611 Gustav II Adolf
1523 Gustav I	1632 Kristina
1560 Erik XIV	1654 Karl X Gustav
1568 Johan III	1660 Karl XI
1592 Sigismund	1697 Karl XII

Åren 1501-1523 hade Sverige riksföreståndare med undantag för 1520-1521 då Kristian II var kung

Kartan illustrerar Sverige när det var som störst, efter freden i Roskilde 1658. Det orange området är Sverige före 1561. Med andra färger tecknas erövrade provinser. Stormaktstiden innebar inte endast en territoriell expansion, utan även en långvarig period av ekonomisk expansion. Från år 1600 till år 1700 nästan fördubblades levnadsstandarden mätt i BNP per capita. Därefter följde en längre period med krympande ekonomi. (Wikipedia)

SVERIGE UNDER 1600-TALET

STORMAKTSTIDEN

Sverige befinner sig i krig under hela århundradet. Svenskarna strider mot Polen, Danmark, Ryssland, Frankrike, Brandenburg och Österrike.

Sverige erövrar Livland, Ingermanland, Bremen, Skåne, Halland, Blekinge, Bohuslän, Bornholm, Trondheims län, Gotland, Halland, Härjedalen, Jämtland och Ösel. 30-åriga kriget varade mellan 1618-1648 där Gustaf den II Adolf dog vid Lützen 1632.

År 1658 är Sverige, efter kriget mot Danmark och Polen, som allra störst under Karl X Gustav.

Stormaktstiden inleds år 1611 då Gustav II Adolf blir kung och avslutas år 1721 med freden i Nystad. Notera att delar av Pommern i norra Tyskland var svenskt ända fram till 1815. Endast fem år gammal ärver Karl XI Sveriges krona efter sin far som dör i lunginflammation den 13 februari 1660. År 1672 sker trontillträdet och tjugo år gammal kröns han i Uppsala domkyrka 1675.

Vi lämnar 1600-talet. Lyckosamma krig har gett Sverige egna kuster i Öresund och Nordsjön. Fältherrarna kommer hem med stora förmögenheter och bygger slott och herrgårdar vilka ger arbetstillfällena. Handeln och sjöfarten får ett uppsving. Och Sverige har begåvats med en statsman "av Guds nåde" rikskanslern Axel Oxenstierna vars idéer om den svenska statsapparaten fortfarande är vid liv. Sveriges mest betydande statsman någonsin!

1700-talets inledning

Segern vid Narva, målning av Gustaf Cederström från 1910

Den 18-årige Karl XII vinner en storseger vid Slaget vid Narva. Yrsnön blåste den svenska hären i ryggen. 12 000 ryssar stupar mot 667 svenska krigsmän. Det är den 19 november 1700. Skrivelsen om tacksägelsegudstjänsten finns bevarad i Torshälla kyrka.

Torshälla åren 1700-1717

Nils Adelstierna tillträder 1702 tjänsten som härads-hövding i Öster- och Västerrekarne härader och erhåller löjtnantsbostället Nyby gård som tjänstebostad. Han är också hauptman i änkedrottningens Livgeding i Rekarne, borgmästare i Torshälla och Eskilstuna samt lagman. Han köper Nyby gård och försöker återvinna delar av dess jord, som han anser att stadens borgare tillskansat sig från gårdens ägor.

Ur Adolf Zethelius privata arkiv finner lokalhistorikern Leif Persson på hösten 1998 ett memorial från 1711 ställt till häradsrätten i Öster- och Västerrekarne. I utlåtandet försöker Nils Adelstierna bevisa att Torshälla stad för länge sedan legat på åns östra sida men senare flyttat till Nybys marker väster om ån, d.v.s. området runt kyrkan. Genom dessa olagliga utvidgningar har ca 35 tunnland berövats Nyby hemman.

Adelstierna anför att borgaren Lars Olofson (kallad Lunda-Lasse) år 1644, som 80-åring, berättat att han av sina föräldrar hört att staden bränts ned före Gustav Vasas tillträde som kung. I början av 1500-talet bestod staden av tio kronohemman, varav fem i vardera Hallspånga och Säby inom Vallby socken.

Slaget vid Poltava. Målning av Pierre-Denis Martin

(Jämför Kristian Tyrann 1520 på sid. 14) Borgarna får då tillstånd att ta sig tomter på den västra sidan.

Låg staden under medeltiden vid Husberget-Östra torget-Gundla hälla? Framtida forskning får utvisa.

”Slagen som en svensk vid Poltava”

Nio år senare vänder det vid Poltava (östra Ukraina) och Sverige besegras av Ryssland den 27 juni 1709. En armé på 60 000 man, som tågar från Sachsen mot Moskva, finner utbrända vitryska byar. Bristen på mat, hård vinter gör att många soldater dör av svält, köld och sjukdomar. Man decimeras under ett och ett halvt år till 17 000. Krigsmoralen sjunker. Ryssarna segrar och karolinerna krossas. Karl XII flyr till Bender i nuvarande Moldavien och går i exil.

Missväxt och pest

År 1717 drabbas Torshälla och Rekarnebygden av missväxt som kommer att pågå under några år. Nio år innan drabbades Torshälla och Mälarbygden av missväxt åren 1708-1709 följt av pesten 1710-1712. Smittan sprids genom rättloppor. Stadens tullar bevakas och man röker med enris på torget och i husen. 62 personer avlider!

Det kanske inte finns så stor anledning för Torshällaborna att fira 400 år.

Blir det värre?

Hur det blir får vi berätta om i nästa skrift.

LITE FAKTA OCH STATISTIK

Åmynningen
med Kungs-
hamnsviken
i förgrunden
till höger.

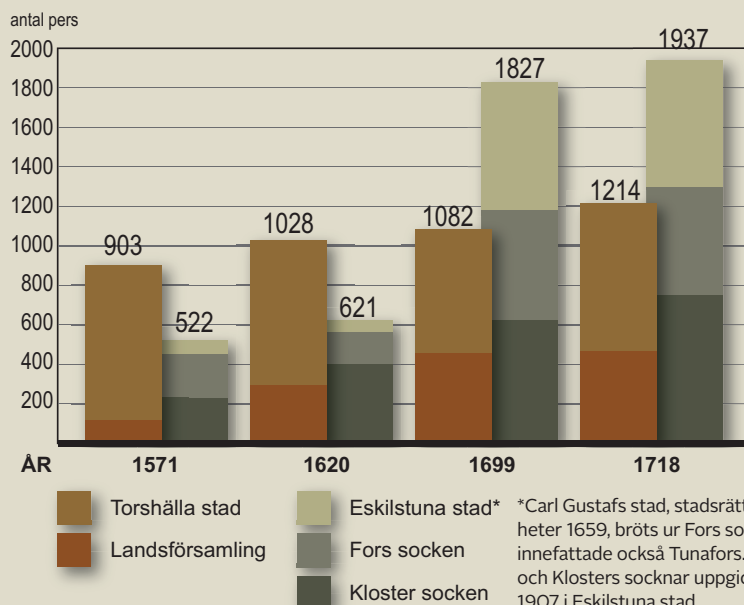
KUNGSHAMNSVIKEN

Vid Ängsholmens östra sida finns många spår av våra förfäders verksamhet. Fornborgen som är från tiden för Kristi födelse används bl.a. för bevakning och försvar av Torshällaåns inlopp. Man har hittat lämningar av ett förhistoriskt varv och en hamn. Från skog och mark hämtas ekvirke till byggandet av skepp. Förmodligen lossar och lastar man varor till och från omkringliggande byar i Västra Rekarne här.

Från medeltiden ägs Ängsholmen av kronan. Namnet Kungshamnsviken tillkommer under Gustav Vasas tid. Sydost om fornborgen (vid åmynningen) ligger ett ängsvaktarboställe med tillhörande åkertäppor. Även här kan du se grunden till Ängsvaktarbostaden. När de seglande fartygen inte tar sig till Torshälla och Eskilstuna p.g.a. alltför stark motström lastar man om dem till mindre båt f v b. Rester av bryggfundamentet till stora lastbryggan som går mot Abborrstenen kan än idag skönjas.

BEFOLKNINGSMÄNGD I TORSHÄLLA OCH ESKILSTUNA

Sveriges befolkning 1571 till 1718, Lennart Palm hist. inst. Göteborgs universitet.

Enligt Lennart Palms forskningsprojekt, Folkmängden i Sveriges socknar och städer uppgår befolkningen i Torshälla till 371 personer år 1620. Troligtvis har siffran 371 omkastats då vi inte kan finna förklaring till att Torshälla skulle ha minskat sin befolkning med 412 personer under tiden 1571-1620

KÄLLOR

- "Det medeltida Sörmland", Johan Anund & Linda Qviström
- "Eskilstuna Historia" från forn- och medeltid, David Damell & Christer Ericsson
- "Eskilstuna Historia" från 1500 – 1830-talet, Bror-Erik Ohlsson & Ulf Magnusson
- "Från Eskils och Carl Gustafs stad" 1 & 2 Hans Lidén, Margareta Lindén, Bror-Erik Ohlsson, Leif Persson.
- "Rekarnebygden i backspegeln" och "Glimtar ur Torshällas äldre historia", Olle Lorin
- "Torshälla ABC", diverse författare
- "Torshälla genom sekler", Berta Gislandi
- "Torshälla 650 år", Ivar Schnell
- "Två kanalers historia", Olle Lorin
- Thomas Gustafsson, Diverse skrifter
- www: Tacitus, Torsberget, Per-Erik Melanders hemsida, Riksarkivet, Wikipedia, so-rummet, m.fl.

Översättning Stadsprivilegierna sid 7:

"Birger, med Guds nåde Svears och Götars konung, sänder alla dem, som se detta brev evig hälsning med Gud. Med vilken livlig håg och redobogenhet vi önska städse bifalla undersåtarnes rättmätiga önskingar, synnerligen då det gäller att lätta deras bördor och befordras deras bästa, vet Han, som rannsakar hjärtan och känner det fördolda. i vår närvaro hava sålunda infunnit sig dessa förståndiga män, Germund och Olof, borgare i Thorssargh, och å samtliga sina medborgares vägnar hos oss anført klagan, att, alldenstund de icke kunde brukar och njuta lika och gemensam rätt med andraliknande köpingar och städer i riket, de därigenom mångfaldiga gånger rönt många svårigheter.

Fördensull anhöllo de ödmjukt och enträget, att vi med sedvanlig godhet skulle låta dem själva och deras medborgare, alla i Thorssargh boende och köpingen själv, vid fullgörande av utskylder, utövande av köpenskap och allt annat, hädanefter besitta och innehava de rättigheter, som tillkomma städer och dylika köpingar, som vi nyss sade.

Men Vi, som alltid med villig håg och sinne stå redo att lindra våra undersåtars bördor, såsom förut är sagt, och som finna, att nämnda borgares oförmålda begäran ingalunda avviker från rättvisans och billighetens väg, samt tillika åstunda att i detta fall gunstligt sörja för ifrågavarande borgares skadelöshet på samma gång som för deras nytta, förutna dem, i kraft av detta beständigt gällande tillstånd, att de, i fråga om pålagor och de rättigheter, av vad slag som helst, vilka tillkomma oss, samt vad som helst annat, som har avseende på dem själva eller andra annorstädes ifrån kommande, hädanefter må utan intrång njuta och bruka lika och samma rättigheter som andra köpingar och städer i riket.

För övrigt vare det alla dem, som för köpenskapens skull ämna sig till Thorssargh, veterligt, att ifrågavarande borgare i Thorssargh, i kraft av förordning, hädanefter skola hava och bruka fredagen i varje vecka till marknadsdag.

Vi förbjuda alltså uttryckligen och strängeligen, att någon företager sig eller vågar i något avseende bryta mot denna vår givna förordning, försåvitt han vill undvika vårt konungsliga straff. Till yttermera visså härå, hänga vi vårt sigill under detta brev. Datum Nyköping året efter Guds börd 1317 på aposteln S:t Mathei dag.

TORSHÄLLA NYBY HISTORISKA SÄLLSKAP JUBILEUMSUTSTÄLLNINGENS VÄNNER

i samarbete med S:t Olofs Gille

Vi arbetar med att ge ut ett antal publikationer om bygdens näringsliv under 900 år:

- 1. Holmens 900-åriga historia.**
En 20-sidig broschyr blev klar i februari 2015.
- 2. Adolf Zethelius grundaren av Nyby Bruk 1829.**
En 24-sidig broschyr blev klar i augusti 2015.
- 3. NÄR DÅ VAR NU Torshälla från forntid till år 1717.**
Klar i januari 2016.
- 4. Nyby Bruks Libergsepok 1882-1944.**
Planerad utgivning i februari 2016.
- 5. Torshälla stads näringsliv ca 1717- 1950.**
Planerad utgivning under kvartal 2 2016.
- 6. Vattenvägarnas betydelse för ortens näringsliv.**
Planerad utgivning våren 2016.
- 7. Mälarbadens/ Väsbyholms säteris historia.**
Planerad utgivning sommaren 2016.
- 8. Nyby frälsegårds/ säteris historia.**
Planerad utgivning hösten 2016.
- 9. Nyby Bruks 10 ägarepoker.**
En mycket omfattande teknik- och marknadsinriktad publikation arbetas nu fram.
Den sammanfattas i en 24- sidig populariserad broschyr under hösten 2016.
- 10. Nybys fotoarkivs räddande ut ur soptunnor, dess omhändertagande och användning.**
Planerad utgivning under 2016.

VI BEHÖVER DITT STÖD SOM MEDLEM!

Vi är ca 150 medlemmar i föreningen. Medlemsavgiften är beskedliga 100kr/år för enskild och 150kr/år för familj. Du anmäler dig genom att betala in årsavgiften till vårt bankgiro 166-3848. Glöm inte att ange ditt namn, postadress, e-mailadress och telefonnummer på avin.

Mer information finns på föreningens hemsida, se www.tnhs.se

Kontaktpersoner:

Rolf Forssell (ordf.)
016-343013, 0708-384112
rolf.v.forssell@gmail.com

Benny Flodin (vice ordf.)
016-343566, 070-6565454
bennyflodin@telia.com

Utgivningen av denna broschyr har möjliggjorts genom generöst stöd från Sparbankstiftelsen Rekarne.